

I. ДАВНЯ ІСТОРІЯ

Жданович Олеся
(Київ)

АНТИЧНА СПАДЩИНА ЯК СКЛАДОВА ХРИСТИЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Поява християнства на теренах Римської імперії була спричинена нагальною історичною потребою суспільства у новій релігійній доктрині. Нове вчення ідеологічно витісняло античні язичницькі вірування, котрі поступово втрачали свою актуальність в умовах занепаду старої греко-римської цивілізації. Однак християнству знадобилося щонайменше чотири довгих і напружених століття для того, що заявити свої права на місце провідної релігії імперії. Своєю ж перемогою і міцним утвердженням у багатонаціональному суспільстві воно має завдячувати античним релігійним вченням, філософським доктринам, синкретичним культам, що були поширеними і досить популярними на всій території імперії. Органічно увібравши найкращі зразки античної культури, християнство змогло утвердитись в якості світової релігії.

Питання значення античної спадщини у християнській культурі неодноразово піднімалося у світовій історичній науці. Російські та білоруські історики А. Сухов¹, А. Шмеман², В. Оргіш³, В. Федосік⁴, англійський вчений А.Х.М. Джонс⁵, німецький дослідник Я. Буркхард⁶ та багато інших науковців піднімали різноманітні аспекти цього питання у своїх працях. Спільною рисою усього розмаїття думок і суджень є твердження про тісний зв'язок античної і християнської культур.

Зміна політичної системи в Римі у I ст. н.е. у зв'язку з переходом від республіканського до імператорського правління спричинила до появи кризових тенденцій у всіх сферах суспільного життя. Відбувалася централізація державних політичних установ, формувався розгалужений бюрократичний апарат, значну роль у державній організації почали відігравати військові структури. Традиційні органи влади поступово втрачали своє значення. Так, сенат перестав виконувати політичні функції, хоча його представники ще мали досить високий статус в імперії. Муніципальні курії перетворилися на фіскальні органи нового режиму. Усі ці перетворення призвели до негативних змін в житті суспільства. Особливо відчутно вони проявилися у житті народів на завойованих Римом теренах.

Колишній політичний порядок підкорених країн було зруйновано, а римські нововведення неоднозначно сприймалися населенням різних регіонів. Це значною мірою і неминуче відбивалося на ідеологічному, культурному і духовному житті суспільства. Втрата віри у власні сили, пошуки сенсу буття призводили до появи потягу до різноманітних містичних культів, ворожінь, магії. Таким чином, вже у I ст. н.е. в римському суспільстві виник ідеологічний вакуум, котрий залишався незаповненим до початку IV ст. н.е., хоча спроби були досить активними і мали неоднозначні наслідки.

До кінця III ст. н.е. територія Римської імперії була достатньо великою: від Атлантичного океану на заході, Рейну, Дунаю і Чорного моря на півночі, Сахари на півдні до Сирійської пустелі та верхньої течії Євфрату на сході. Населення імперії мало строкатий етнокультурний склад. Цей факт пояснював

тривале мирне співіснування великого розмаїття релігійних вірувань та культів на території багатонаціональної імперії.

Римська імперія останньої третини III – поч. IV ст. н.е. переживала складні часи. Внутрішньополітична ситуація в імперії характеризувалася громадянськими війнами, військовими переворотами та численними політичними вбивствами. Зовнішні кордони держави були недостатньо захищені. Варварські племена з півночі та зі сходу здійснювали вторгнення на території римських провінцій, майже не зустрічаючи опору. Армія була не в змозі захистити свою країну від нашествия чужинців. Усі сфери суспільного життя були охоплені глибокою загальною кризою⁷.

З приходом до влади Діоклетіана і встановлення нової системи правління – домінації – ситуація в імперії певною мірою стабілізувалася. Однак це був тільки короткий перепоchinoк напередодні глобальних змін в історії Римської імперії. В означений період Рим поступово втрачав своє значення як центр могутньої держави. Відбувався занепад західної частини імперії, а культурно-політичний центр переміщувався на Схід. У цій складній ситуації люди шукали підтримку в релігії. Однак ця сфера також перебувала в кризовому стані⁸. Не існувало єдиної світоглядної системи, яка змогла б згуртувати населення та допомогти пережити нелегкі часи.

Ідеологічні пошуки у римському суспільстві в кризових та посткризових умовах проявилися у розквіті філософсько-містичних доктрин і синкретичних культів⁹. Сповідуванням тих чи інших релігійних вчень були охоплені усі без винятку верстви римського суспільства¹⁰. Люди створювали образи надприродних сил та поклонялись їм. Життя кожного римлянина від народження до самої смерті супроводжувалось релігійними обрядами. Але єдиної, загальної для всієї імперії релігії не існувало. У кожній місцевості був свій окремий культ, свої боги та герої. Так, у Греції часів імперії зберігалася система місцевих вірувань і містеріальних служінь¹¹.

Для значної частини населення світ здавався недосконалим, сповненим зла й несправедливості. Поряд із більш чи менш сформованими релігійними віруваннями дуже поширеною була віра у чаклунство, магію, віщунів, замовляння, різноманітні дива¹². При цьому у людській свідомості могли співіснувати магічні вірування різних народів.

У III ст. н.е. в Александрії зароджується неоплатонізм¹³ – остання велика філософська система античності. Родоначальником цієї течії був викладач однієї з александрійських філософських шкіл Аммоній Сакк¹⁴. Його лекції відзначалися значною популярністю, серед слухачів був і Оріген¹⁵. Проте, найбільш відомим учнем Аммонія Сакка був єгиптянин Плотін (203–269/270), котрий став відвідувати школу близько 232 р., коли Оріген вже виїхав з Александрії до Палестини. Після смерті свого вчителя у 243 р. Плотін взяв участь у поході імператора Гордіана проти персів. Головним мотивом участі майбутнього філософа у цій компанії, можна припустити, було бажання ознайомитись з перськими та індійськими віровченнями. Після походу, котрий виявився невдалим, Плотін оселився в Римі, де одразу організував філософський гурток. Серед його учнів найбільше виділялися Гентиліан Амелій з Тоскани, Павлін з Палестини, поет Зотік, лікар з Аравії Зет, Кастрицій з Мінтурни та Порфирій з Тіру Фінікійського, знаменитий біограф та видавець творів свого вчителя¹⁶.

Лекції Плотіна були популярними серед вищих посадових осіб, їх відвідували члени імператорської родини і навіть сам імператор Галлієн. До

школи філософа приходили також християни та гностики, котрі знаходили багато спільного у своїх поглядах з його вченням. Філософ залишив по собі збірку трактатів під назвою “Еннеади”, які він почав писати вже наприкінці життя¹⁷. До нашого часу дійшло 54 трактати, розміщені в шести книгах, оснащених біографією Плотіна, написаною Порфирієм.

Система релігійного світогляду в неоплатонізмі ґрунтувалася на вченнях знаменитих попередників – давньогрецьких філософів Піфагора, Зенона, Аристотеля, і особливо Платона. Сутність її полягає в уявленні про незбагнений абсолют, котрий за допомогою еманцій відтворює все існуюче в світі¹⁸.

Буття у творах Плотіна представлене в трьох формах, які знаходяться у певній ієрархічній послідовності. В основі всього суцього лежить абсолют, космос. Все буття походить з нього. На другому щаблі розміщено розум, на третьому – душа. Людина повинна злитися зі своїм абсолютним через посередництво душі шляхом пізнання себе і світу, відкинувши тілесні перешкоди¹⁹.

Плотін засуджував тих, хто вважав світ злом тільки через те, що в ньому несправедливо розподілені влада і багатство. У цій нерівності винні самі бідняки та знедолені, тому що вони не роблять нічого для того, щоб знищити зло, позбавитися свого пригнобленого статусу, а тільки покійно чекають допомоги ззовні. Своєю слабкістю вони порушують волю богів, і ті їм не допомагають. Людина в неоплатонізмі наділена свободою волі і здатна відповідати за свої вчинки²⁰.

Неоплатонізм мав окремі спільні риси з християнським ученням²¹. Це, насамперед, віра в абсолют, в єдиного Бога, уявлення про посередників між ним і людьми, визнання безсмертя душі, утвердження пріоритету духовного (добра) над тілесним (злом). На думку О.М. Штаєрман, вчення неоплатоників отримало найбільше поширення серед заможних верств населення та інтелігенції. В.П. Оргіш вважає, що найважливішим історичним завданням неоплатонізму був захист здобутків античної думки від впливу християнства²².

Внаслідок бурхливого розвитку неоплатонізму отримала нове трактування магічна практика. У неоплатонічному прочитанні магія розглядалась як спосіб спілкування з духами й демонами – посередниками між людиною і богами. Це виправдовувало дихотомічне розходження чаклунства і філософської магії.

Значною популярністю серед населення імперії користувалася астрологія. Так, Тертуліан зазначав: “Між людськими заняттями не можна не помітити деяких мистецтв чи професій, які сприяють ідолопоклонству. Про астрологів навіть говорити не варто...”²³ Астрологія відкрито практикувалася, незважаючи на офіційну заборону: “...астрологи вигнані з Римської імперії з усіма своїми служителями... Їм заборонений в'їзд до Риму та до усієї Італії...”²⁴. Проте, незважаючи на офіційну заборону вищезазваних культів і ритуалів, вони відкрито практикувалися і були досить популярними серед населення імперії.

Загальнодержавна релігія так і не стала однорідною і чітко сформованою²⁵. Вона являла собою хаотичну суміш місцевих і регіональних культів. У Римі разом співіснували вірування і культу майже всіх підкорених народів. Державна релігія характеризувалася інтернаціональністю²⁶. В Італії та римських колоніях в провінціях вклонялися богам римського пантеону, а в Греції, Македонії і стародавніх грецьких містах на кордоні з Малою Азією – грецькому пантеону.

Римські і грецькі боги дедалі більше ототожнювались та мали спільну міфологію. Особливо сильно грецький вплив позначився на релігійних поглядах римської аристократії та інтелігенції, котра була широко обізнана з кращими зразками пізньої грецької філософії: епікурейством, стоїцизмом тощо.

Неприйняття цими суспільними прошарками традиційного державного культу призводило до втрати ним свого колишнього значення. Цьому сприяв той факт, що вище духовенство загальноримської релігії належало здебільшого до аристократії. Тож, народ більше став схилитися до різноманітних магічних культів, а освічена частина суспільства, так звана “розумова еліта”, перестала серйозно сприймати традиційне вчення.

У Британії і Галії кельти вклонялися духам священних джерел і дерев. В Африці головним божеством була небесна богиня Карфагена, в Малій Азії – ранні варіанти богині Великої матері, її маленького сина і коханого. В Сирії існували місцеві Ваали, які ототожнювались з богами родючості. Єгиптяни вклонялися своїм стародавнім богам і шанували священних тварин. Об’єднання цього складного розмаїття релігійних вірувань в єдину загальноримську релігію досягалось за рахунок привласнення регіональним богам грецьких та римських імен²⁷.

Однією з складових римської “офіційної” релігії в зазначений період був культ генія імператора. Його розквіт пояснюється початком періоду інтенсивних завоювань Римом сусідніх держав. Для того, щоб утримати в покорі широкі верстви залученого до державного буття населення, необхідно було централізувати владу і створити ідеологічне обґрунтування імператорської політики²⁸.

Так, провідні державні діячі, інтерпретуючи грецьку та римську міфологію на свою користь, стали претендувати на божественне походження, особливе заступництво бога та особне місце у потойбічному світі. Першим таким претендентом став Сципій Африканський, але сповідування власне імператорського культу почалося з правління імператора Цезаря²⁹. Імператори ототожнювали себе з богами, а своїх дружин – з богинями. З середини III ст., з початком поширення соляних культів, правителі імперії стали ототожнювати себе з божествами цих культів.

Загальноримська релігія зберігалася тільки як офіційна політична ідеологія, однак суспільство вона вже не задовольняла³⁰. Імператори усвідомлювали, що без єдиної державної ідеї, в основі якої лежить релігія, неможливо успішно керувати великою густонаселеною імперією. Але ідеологічна сфера була вражена кризою, яка проявлялася, зокрема, в появі офіційних культів органів влади, про що свідчило спорудження пам’ятників та барельєфів обожненому Демосу, Ареопагу, Римському сенату. Проте водночас ця обставина могла свідчити про завуальовану, ще не усвідомлену потребу імперської влади у сильній ідеологічній підтримці.

Особливість релігійного світогляду римлян полягала у вузькому практицизмі та утилітарному характері спілкування з божеством за принципом “do, ut des”³¹. Загальноримська релігія була дуже віддаленою від простолюдина. Традиційно склалося, що “домашні” божества³² були ближчими і зрозумілишими. Священнодійства у Римській імперії були поділені на *privata* – приватні, *popularis* – місцеві та *publica* – загальнонародні³³.

Цілісність класичної римської релігії порушувало явище теокрасії, яке проявлялося у тому, що по приєднанні завойованих провінцій і сусідніх

країн вона вбирала в себе тією чи іншою мірою культу аборигенів. Існує кілька причин виникнення цього явища. Перша пояснюється існуванням тенденції до зближення різних релігій і ототожнення їх спільних рис. Друга причина полягає у своєрідності римлян-загарбників: Вони не тільки ретельно оберігали релігійні традиції предків, але й з повагою ставилися до чужих. Тож, одні шукали нові релігійні символи, а інші – нові фетиші. Важливим поясненням явища теокрасії³⁴ є те, що будь-які політеїстичні релігії могли легко співіснувати у свідомості римлянина.

Своєрідним проявом теокрасії стала можливість появи на території імперії низки східних культів. Вони почали з'являтися на теренах Римської держави ще наприкінці III ст. до н.е., але найбільшого розповсюдження набули з початком встановлення імператорського правління. Так, наприклад, сирійські та малоазійські культу Великої Матері, Адоніса, Кібели, фригійський культ Аттіса мали велику популярність серед широких верств населення у багатьох провінціях імперії, в тому числі й на заході, незважаючи на офіційне невизнання. Широкого розповсюдження набули різноманітні сирійські солярні культу, які характеризувались розвинутим вченням про потойбічне життя.

Значного поширення у римському суспільстві набули єгипетські містичні вчення Ізиди, Озіріса та Серапіса. Вони були популярними у представників різних прошарків населення. Однак, найбільше прибічників цих культів було серед моряків, покровителькою яких вважалася Ізіда. Значною популярністю в народі користувалися грецькі божества: Діоніс, Орфей, Аполлон³⁵.

Особливого поширення на території імперії у III ст. н.е. набув мітраїзм – індоіранський культ сонця, принесений зі Сходу римськими легіонерами. Культ Мітри поширився на східні області Малої Азії, Вірменії, Понту, Каппадокії і Кілікії, асимілювавшись з місцевою римською релігією. З цих регіонів індоіранське вірування розповсюдилось на всю територію імперії від Дунаю до Рейну, у Британії, Іспанії, Африці та Італії³⁶. Лише сирійські та єгипетські провінції не сприйняли цю віру та подовжували сповідувати свої стародавні релігії³⁷.

Сутність мітраїстського вчення полягає у концепції поклоніння сонцю, за допомогою якого Мітра оберігає світ. Він є ніби посередником між добром в особі Ахура-Мазди і злом – Аріманом. Мітра народився зі скелі з факелом в лівій руці та ножем у правій. Після народження прийшли пастухи з дарами, щоб вклонитися дитині, котра врятує світ від зла³⁸.

Мітраїстські богослужіння відбувалися в підземеллях, де було розміщено скульптурне зображення Мітри, котрий заколює бика. Цей ритуал відтворював легенду про створення світу. Віруючі розділялись на 7-м розрядів: Ворони, Тасмні, Воїни, Леви, Перси, Вісники Сонця та Отці. Для того, щоб перейти з одного розряду в інший, необхідно було здійснити своєрідний обряд ініціації. Общини мітраїстів були невеликими за чисельністю, однак їх нараховувалося досить багато. Так, в Римі існувало до 60 культових капищ.

Найбільшою популярністю у Римській імперії мітраїзм користувався серед військових. На думку Дюшена, це могло бути обумовлено толерантним, а іноді й позитивним ставленням до цього культу з боку влади³⁹. Культ Мітри, як і всі інші релігійні вчення, що поширювалися на території імперії у III ст. н. е., видозмінився і увібрав у себе риси як традиційної римської релігії, так і багатьох інших різноманітних вірувань.

Схожість основ мітраїзму і християнства, при порівнянні основних постулатів, не викликає сумнівів. Мітра за своєю природою, вчинками,

мірою божественності подібний до Христа. Вони обидва є посередниками між вищим божеством і людьми, уособленням добра і борцями зі злом. Прибічники індоіранського культу, так само як і християни, вірили у безсмертя душі і сподівалися на воскресіння тіла. І ті й інші вшановували Неділю, а також свято Різдва, котре відзначали в один і той самий день⁴⁰. Однак, культ Мітри був, насамперед, солярним культом, який був принесений солдатами зі Сходу і поширений сирійськими купцями і східними рабами. Він завоював популярність широких народних мас, а згодом утвердився і при дворі⁴¹. Певною мірою це вчення залишилося одним з останніх вагомих аргументів у боротьбі з християнством.

В умовах ідеологічних пошуків у римському суспільстві значну роль відіграв гностицизм⁴². Він виник у I–II ст. н.е. і активно розвивався до III ст. н.е., після чого припинив існування, не витримавши конкуренції з християнством. На початку свого існування це вчення було одним з містичних язичницьких культів, згодом увібравши в себе ідеї елліністичної філософської системи⁴³. Явище гностицизму являє собою досить дивну і яскраву суміш іудаїзму, релігійно-філософських уявлень, зокрема, зороастризму з його яскраво вираженим дуалізмом та містичних позахристиянських вчень⁴⁴.

Гностичне вчення являло собою спробу доповнити християнство цінностями язичницької культури – східними релігійними віруваннями і грецькою філософією. Воно є певним зразком релігійного еkleктизму, який лише частково торкається християнства. Так, на думку М.К. Трофімової, це вчення стало результатом поєднання античних світоглядних основ з ідеями першопочаткового християнства⁴⁵. Тобто гностицизм можна вважати синкретичною релігійно-філософською течією, яка включає в себе кілька різних систем. Основними рисами, притаманними усьому вченню є дуалізм, деміургізм, докетизм і трихотомія, індивідуалізм та містицизм, протиставлення духовного, божественного начала матеріальному, гріховному світові⁴⁶. Теоретичні погляди гностиків оберталися навколо чотирьох головних предметів: Бог, матерія, деміург, Христос. Головна ідея цього вчення – існування вищого езотеричного знання (гнозису), доступного тільки обраним.

В.П. Оргіш називає гностиків першими богословами, мотивуючи це тим, що вони вперше сформулювали християнське вчення як певну теософію, котра складається з платонічних і євангельських ідей, заснованих на іудаїзмі, грецькій філософській думці і визнанні Христа посередником між Богом і людьми⁴⁷.

В атмосфері ідеологічних пошуків у римському суспільстві дуалістичне вчення гностиків набуло значної популярності серед населення. Вона полягала у проголошенні ідеї самопізнання і самозаглиблення, у відході від соціальних проблем. Це надавало людям можливість компенсувати певною мірою втрату життєвих орієнтирів⁴⁸.

Представників гностицизму поділяють на східних (сирійських) і західних (александрійських). До перших належать офіти, Сатурніл, Василід, Кердоп і Маркіон, до других – Карпократ і Валентин. У східному гностицизмі більш помітний вплив персидського живого дуалізму; а в західному (александрійському) яскраво проглядає платонізм і подекуди – неопіфагорейство.

Існує досить велика кількість літератури, присвяченої гностицизму, однак, деякі його аспекти все ще залишаються маловивченими. Серед них питання

поширення гностиками своїх вчень. Сам факт популярності гностицизму не викликає сумнівів, однак проблема способів залучення нових віруючих, дотепер не висвітлена. Втім, вплив гностицизму на все релігійно-філософське життя Римської імперії неоціненний.

У середині III ст. на теренах Римської імперії поширюється ще одна східна релігійна система, конкурентна вченню Христа – маніхейство. Засновником її став вавилонянин Мані, котрий проголосив себе Месією, Божим посланцем до людей⁴⁹.

В ученні Мані простежуються гностичні мотиви, елементи буддизму, зороастризму і навіть християнства. Можливо, саме тому воно здобуло значну популярність у римських провінціях. Характерною рисою маніхейства є дуалізм – боротьба добра зі злом, світла з темрявою. З суміші елементів світла і темряви виникає світ людей, в якому також відбувається боротьба двох протилежних першопочатків – праведної душі в образі Адама, чоловіка та грішного тіла, котре ототожнюється з Євою, жінкою. Врешті решт усі світлі сили об'єднуються в єдине ціле і перемагають темряву. Погляди Мані на Христа схожі з гностичними уявленнями про нього. Вони розрізняють людського сина Ісуса та істинного бога Христа. Маніхейство було дуже близьким до гностицизму і проіснувало до пізнього середньовіччя, оформившись у релігійну секту катарів.

Вищезгадані культури опинилися на території Римської імперії і перемішалися з традиційною римською релігією. Вони мали багато спільного з раннім християнством: єднання з божеством, уявлення про особистого Спасителя, а також обрядові ініціації, які були дуже схожі на обряд хрещення⁵⁰.

Загалом римська релігія в усіх її проявах залишалася домінуючою релігією, і, не дивлячись на всі зміни, протягом перших століть нашої ери, в основному зберігала полісний і общинний характер. Хоча поступово нові елементи в римських культурах, пов'язані зі змінами, які відбулися за часів існування імперії, розвивалися дуже інтенсивно і до початку IV ст. поступово витіснили традиційні уявлення.

Хаотичний стан у релігійно-ідеологічному житті Римської імперії призвів до втрати народом поваги до вірувань своїх предків. Традиційні релігійні вірування Римської імперії, не дивлячись на всі модифікації, синтези і модернізації, не могли відповідати новим потребам часу. У свідомості римлян звільнилося місце для нової релігії. Етап активних пошуків населенням імперії ідеологічної опори, прагнення знайти ту релігійно-філософську модель, котра буде відповідати потребам людини нової епохи, призвів до прийняття суспільством ідеї єдинобожжя, котра ґрунтувалася на твердженні про те, що Бог – це душа всесвіту⁵¹. Такою моделлю виявилось християнство, котрому судилося перетворити Римську імперію на імперію християнську.

Роблячи підсумки, ми приходимо до висновку, що у даний період серед різноманітних вірувань найбільш поширеними були неоплатонізм, гностицизм, мітраїзм, маніхейство, єгипетські, сирійські та фригійські культури. Більшість з них мали багато спільних рис з християнством. Це полегшувало утвердження вчення Христа на теренах імперії. У релігійно-ідеологічному житті римського суспільства сформувався своєрідний синтез традиційної релігії, східних вірувань і культів, філософських вчень неоплатоніків, гностиків і маніхеїв з християнством. Отже, християнська релігійна культура увібрала у себе зразки традиційних античних вірувань, культів і філософських доктрин, ставши

основою для розвитку першої християнської імперії – величної Візантійської цивілізації.

Анотація

У статті досліджується проблема античної спадщини у християнській традиційній культурі на етапі становлення Християнської Церкви у Римській імперії. Висвітлюється стан ідеологічних пошуків у римському суспільстві; аналізуються основні релігійні і філософські доктрини греко-римського світу та їх вплив на християнство.

Annotation

The article describes the heritage of Antiquity on Christianity traditional cultura in Roman Empire. The ideological search in roman society, main religion and philosophical doctrine of Roman-Greec World are analyzed.

¹ Сухов А.Д. Философские проблемы происхождения религии. – Москва: Мысль, 1967

² Шмеман А. Исторический путь православия. – Париж: YMCA-PRESS, 1989.

³ Орғиш В.П. Античная философия и происхождение христианства. – Минск: Наука и техника, 1986.

⁴ Федосик В.А. Киприан и античное христианство. – Минск: Университетское, 1991.

⁵ Джонс А.Х.М. Гибель античного мира. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1997.

⁶ Буркхард Я. Век Константина Великого. – Москва: Центрполиграф, 2003.

⁷ Alföldy G. Die Krise des Reiches: Geschichte, Geschichtsschreibung und Geschichtsbetrachtung. Ausgew. Beitr. – Stuttgart; Wiesbaden: Sterner – Verlag, 1989. – 541 s.; Altheim F. Die Krise der alten Welt im 3. Jahrhundert n. Zw. Und ihre Ursachen. 3. Bd.: Gotter und Kaiser. – Berlin; Dahlem: Ahnenerbe-Stiftung Verlag, 1943. – 258 s.; Свенцицкая И.С. Раннее христианство: страницы истории. – Москва: Изд-во полит. лит, 1988. – 336 с.; Сергеев И.П. Римская империя в III в. нашей эры. Проблемы социально-политической истории. – Харьков: Майдан, 1999. – 224 с.; Штаерман Е.М. Кризис рабовладельческих отношений в западных провинциях Римской империи в III в. н.э. – Москва: Изд-во АН СССР, 1957. – 512 с.; Дьяков В.Н. Начало политического кризиса Римской империи (180 – 235 гг.) // Уч. зап. МГПИ. – Москва, 1957. – Т. 104. – Вып. 5. – С. 32-58; Белова Н.Н., Сюсюмов М.Я. К вопросу о кризисе в Римской империи в III в. // Античная древность и средние века. – Свердловск, 1978. – Вып. 15. – С. 5-22.

⁸ Сухов А.Д. Вказ. праця. – С. 270.

⁹ Шмеман А. Вказ. праця. – С. 102

¹⁰ Джонс А.Х.М. Вказ. праця. – С. 465

¹¹ Буркхард Я. Вказ. праця. – С. 123

¹² Jacobs M. Das Christentum in der antiken Welt. Von der Frühkatholischen Kirche bis zu Kaiser Konstantin. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1987. – P. 36; Джонс А.Х.М. Вказ. праця. – С. 466; Свенцицкая И.С. Раннее христианство: страницы истории. – Москва: Изд-во полит. лит, 1988. – С. 126-127.

¹³ Детальніше про еволюцію платонізму та його вплив на християнство в цілому та аріанство зокрема, див.: Manfred, P. Jacobs. Das Christentum in der antiken Welt. Von der Frühkatholischen Kirche bis zu Kaiser Konstantin. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1987. – P. 102-104; Lorenz R. Arius judaizus? Untersuchungen zur dogmengestichtlichen Einordnung des Arius. – Vandenhoeck & Puprecht in Göttingen. – P. 62-64; Simon M. Vitrus Israel. – Paris, 1964. – P. 16-31.

¹⁴ Татаркевич В. Історія філософії. – Т. 1: Антична і середньовічна філософія. – Львів: Свічадо, 1997. – С. 201

¹⁵ Дюшес Л. История древней Церкви. – Москва: Путь, 1912. – С. 367.

¹⁶ Там само. – С. 368.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Федосик В.А. Вказана праця. – С. 12.

¹⁹ Каждан А.П. О социальной сущности идейной борьбы в христианстве IV–V столетий // Античное общество. Труды конференции по изучению проблем античности. – Москва: Наука, 1967. – С. 283.

²⁰ Штаерман Е.М. Кризис античной культуры. – Москва: Наука, 1975. – С. 157-161; Штаерман Е.М. Социальные основы религий древнего Рима. – Москва: Наука, 1987. – С. 277-280.

²¹ Старокадомский М.А. Неоплатонизм и христианство // Богословские труды. – Москва: Наука, 1974. – № 12. – С. 216.

- ²² *Оргии В.П.* Вказ. праця. – С. 132.
- ²³ Tertullian. De idol., XI.
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ *Немировский А.И.* Идеология и культура раннего Рима. – Воронеж: Изд-во Воронежского университета, 1964. – 209 с.; *Штаерман Е.М.* Мораль и религия угнетенных классов Римской империи. – Москва: Изд-во АН СССР, 1961. – 320 с.
- ²⁶ Римские древности: Краткий очерк / Под ред. И.В. Алферовой. – Смоленск: Русич, 2000. – С. 160.
- ²⁷ *Джонс А.Х.М.* Вказ. праця. – С. 35-36.
- ²⁸ *Преображенский П.Ф.* Тертуллиан и Рим. Опыт по истории первохристианства и раннехристианской Церкви. – Москва: Рос. ассоциация науч.-исслед. инст. обществ. наук, 1926. – С. 18.
- ²⁹ *Штаерман Е.М.* Римская мифология // Мифы народов мира. Энциклопедия / Под ред. Токарева С. А. – Т. 2. – Москва: Российская энциклопедия, 1994. – С. 383.
- ³⁰ *Моммзен Т.* История Рима. – Санкт-Петербург: Лениздат, 1993. – С. 253.
- ³¹ “Я даю, щоб ти дав мені”. – Лат.
- ³² Під “домашніми” божествами розуміються родові та фамільні культури, такі як культ Вести, ларів, пенатів.
- ³³ *Штаерман Е.М.* Вказана праця. – С. 382.
- ³⁴ Детальніше див.: *Буркхард Я.* Вказ. праця. – С. 127-129.
- ³⁵ *Свенцицкая И.С.* Раннее христианство: страницы истории. – Москва: Изд-во полит. лит, 1988. – С. 40.
- ³⁶ *Ковалев С.И.* Основные вопросы происхождения христианства. – Москва–Ленинград: Наука, Ленинградское отделение, 1964. – С. 142; *Колосовская Ю.К.* Римский провинциальный город, его идеология и культура // Культура Древнего Рима. – Москва, 1985. – Т. 2. – С. 201-205.
- ³⁷ *Дюшес Л.* Вказ. праця. – С. 364.
- ³⁸ *Геффкен И.* Из истории первых веков христианства / Под ред. В.В. Битнера. – Санкт-Петербург: Вестник знания, 1908. – С. 76-78.
- ³⁹ *Дюшес Л.* Вказ. праця. – С. 364.
- ⁴⁰ *Геффкен И.* Вказ. праця. – С. 78.
- ⁴¹ Там само.
- ⁴² Детальніше про вплив гностицизму на християнство див.: *Древс А.* Происхождение христианства из гностицизма. – Москва: Безбожник, 1930. – 368 с.; *Поснов М.Э.* Гностицизм II века и победа христианской Церкви над ним. – Брюссель: Жизнь с Богом, 1991. – 825 с.; *Трофимова М.К.* Историко-философские проблемы гностицизма. – Москва, 1979. – 257 с.; *Лившиц Г.М.* Происхождение христианства в свете рукописей Мертвого моря. – Минск: Высшая школа, 1970. – 408 с.; *Karin A.* Philosophie gegen Gnosis. Plotinus Polemik in Seiner Schrift. – II, 9. – Stuttgart, 1990.
- ⁴³ *Татаркевич В.* Історія філософії. – Т. 1: Антична і середньовічна філософія. – Львів: Свічадо, 1997. – С. 215.
- ⁴⁴ *Федосик В. А.* Вказ. праця. – С. 52.
- ⁴⁵ *Трофимова М.К.* Историко-философские проблемы гностицизма. – Москва: Наука, 1979. – С. 51.
- ⁴⁶ *Федосик В.А.* Вказ. праця. – С. 52.
- ⁴⁷ *Оргии В.П.* Вказ. праця. – С. 76.
- ⁴⁸ Апокрифы древних христиан: Исследования, тексты, комментарии. – Москва: Мысль, 1989. – С. 168-169.
- ⁴⁹ *Дюшес Л.* Вказ. праця. – С. 372-373.
- ⁵⁰ *Кац А.Л.* Социально-политические мотивы в идеологической борьбе в Римской империи конца III – начала IV в. // Античное общество. Труды конференции по изучению проблем античности. – Москва: Наука, 1967. – С. 287.
- ⁵¹ *Гольбах П.* Система природы, или о законах мира физического и мира духовного. Москва: Политиздат, 1940. – С. 388.